

2. SZAUROMATA VAGY SZARMATA?

1. NÉHÁNY SZÓ A KRONOLÓGIÁRÓL

Mielőtt rátérnénk a szarmata történet legkorábbi korszakának tárgyalására, ismertetnünk kell egy jó száz éve vitatott kérdést: a teljes szarmata időszak korszakolását és kronológiáját. A sztyeppe szarmata korának periodizációja már csak azért sem egyszerű, mivel hatalmas területről van szó, egymástól folyókkal elválasztott és összekötött „kisebb” (ámde még így is fél Európanyi és olykor még nagyobb) tájegységekről. Különböző csoportok (törzsek?) kerülnek szóba. Befolyásolja a kronológiát az egyes jól keltezhető leletek – és ezek többségében az antik magaskultúrák műhelytermékei – hogyan és milyen útvonalon kerülnek el a centrumokhoz közelebb vagy távolabb fekvő vidékekre. Figyelembe kell vennünk a fő útvonalakat, valamint azt, hogy egy-egy barbár csoport milyen terméket (arany, méz, prém, bőr, állat, rabszolga, gabona, hal stb.) adhatott cserébe, és az aktuálisan mennyire volt fontos a kereskedelmi partner számára. Túl ezen a kronológia alapjául szolgáló tárgyak kettős, sőt hármas keltezését is említenünk kell. Arról van szó, hogy például egy-egy görög városban készült ötvöstárgy mikor jutott el gyártása után a barbárokhoz, és kérdés az is, hogy ezek után mennyi idővel kerülhetett sírba, hány nemzedék őrizte vagy használta.

Anélkül, hogy tovább taglalnánk a felvetődő kérdéseket, rövid áttekintést adunk a jelenleg használatban lévő periodizációról, és annak kialakulásáról.⁸² A szarmata kultúráknak, amelyek egyben kronológiai fokozatokat is jelentenek, sokáig precíz (de nem mindig következetes!) nomenklatúráját használta a szovjet/posztszovjet kutatás. (Ezek közül néhány kategória a hazai szarmata irodalomban is meghonosodott, sajnos többnyire fogalomzavar eredményeként.⁸³) A kultúrák, illetve korszakok elnevezései nem mindig ugyanazt a fogalmat fedik, attól függően, hogy ki melyik régióban és melyik korban alkalmazza/alkalmazta azokat. A szarmata törzsek olykor lassú, máskor igen gyors kelet–nyugati irányú vándorlása következtében az egyik korszak már „véget is ért” a Volga–Don közén, de még „meg sem kezdődött” a Dnyeper völgyében.⁸⁴

A továbbiakban mi az utóbbi évtizedben is széles körben használatban lévő felosztások egyikét használjuk, nevezetesen a táblázatban a Grakov/Szmirnov/Moskova neve alatt szereplőt. A „leginkább elfogadott” kifejezés csak viszonylagos, ami világosan kiderül, ha kézbe vesszük a legfrissebb munkákat: ezekben mind újabb és újabb kronológiai finomítások, illetve egészen váratlan – a „klasszikustól” eltérő – rendszerek mellett törnek lándzsát az orosz és ukrán kutatók.⁸⁵ (A vitához – kívülállók lévén – nem kívánunk hozzászólni.)

Végezetül felhívjuk a figyelmet, hogy a Kárpát-medencei szarmaták történetén és régészeti leletein belül ugyancsak elválasztunk kronológiai horizontokat. Ezek teljesen függetlenek az eddig tárgyalt sztyeppei rendszertől. A szarmaták a sztyeppei középső szarmata időszakban jelentek meg hazánk területén, és az ottani késő szarmata időszak végét túléltek a Duna-medencében.

⁸² MORDVINCEVA 2013. a kérdés jó összefoglalását adja bő irodalommal.

⁸³ Ilyen volt például az árokkal kerített sírok „prohorovkai temetkezési szokásként” történő értékelése (ZALOTAY 1953.).

⁸⁴ Lásd például a Kr. e. III. század problematikájáról írottakat a következő fejezetben!

⁸⁵ Az „új kronológiákra” találhatunk példákat az utóbbi nagy szarmata konferenciák egyikének előadásait tartalmazó kötetben (SZARMATSZKIJE KULTURI 2004.). Táblázatunk utolsó három oszlopa alapján pedig némi fogalmat alkothatunk az előállt, meg lehetőségen zavaros helyzetről.

Kor	Rikov	Rau	Grakov / Szmirmov Moskova	Szkripkin	Berlizov	Zuev	Scsukin	Kor
Kr. u. IV. sz.	C B D i k u r g á n o k	B fázis	Sipovói kultúra = alán kultúra Késő szarmata		E	Alán Késő szarmata periódus	Késő szarmata kultúra	Kr. u. IV. sz.
Kr. u. III. sz.					D			Kr. u. III. sz.
Kr. u. II. sz.					C3			Kr. u. II. sz.
Kr. u. I. sz.					C2			Kr. u. I. sz.
Kr. e. I. sz.	Sz u s z l i A	A fázis	Szuszli kultúra = középső szarmata		C1	Szuszli Középső szarmata peiódus	Szuszli kultúra	Kr. e. I. sz.
Kr. e. I. sz.					70 B2b 40 B2a B1			Kr. e. I. sz.
Kr. e. II. sz.					A3			Kr. e. I. sz.
Kr. e. II. sz.					A2			Kr. e. I. sz.
Kr. e. III. sz.	Prohorovkai kurgánok (Rosztovcev)		Prohorovkai kultúra = korai szarmata		A1	Törés a kulturális folytonosságban (hiatus)	Prohorovkai kultúra	Kr. e. II. sz.
Kr. e. IV. sz.								Kr. e. III. sz.
Kr. e. V. sz.								Kr. e. IV. sz.
Kr. e. VI. sz.								Kr. e. V. sz.
Kr. e. VI. sz.	Blumenfeld A12. kurgán (Grakov)	Szaumomata? ?	Blumenfeldi kultúra = szaumomata			Filippovkai periódus	Blumenfeldi kultúra	Kr. e. VI. sz.
Kr. e. VI. sz.								Kr. e. VI. sz.

A kronológiai összefoglaló táblázat a nézetek sokszínűségét jól illusztrálja.⁸⁶

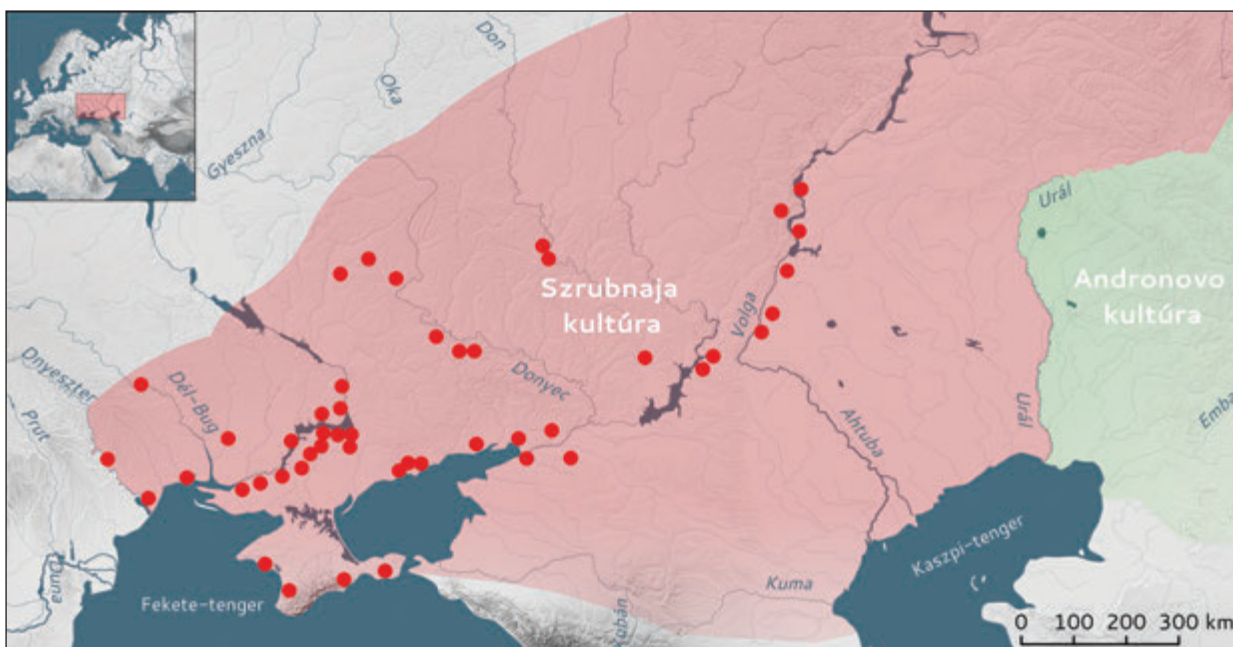
2. A LEGKORÁBBI SZAUROMATA–SZARMATA LELETANYAG

(KR. E. VI. SZÁZAD – III. SZÁZAD KÖZEPE)

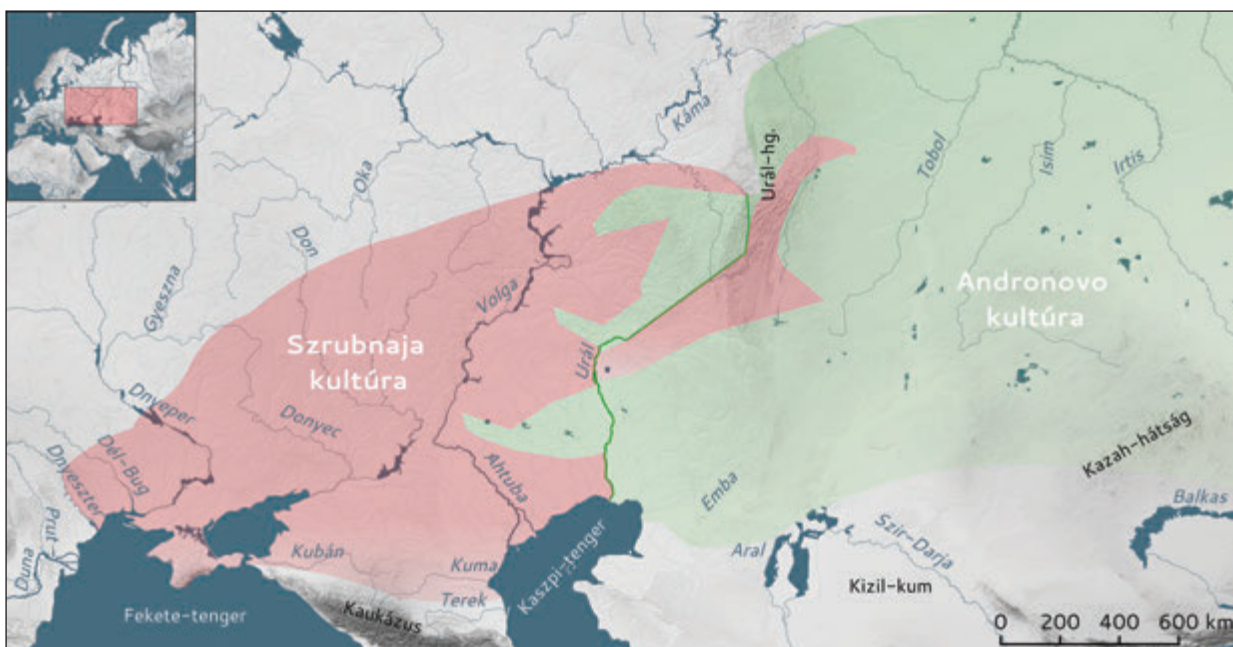
Ha az előzményektől indulunk el⁸⁷ a régészeti anyag bemutatása során, akkor egyfelől a szrubnaja (= gerendaváz, Timber Grave) kultúra késői időszakával (Kr. e. XII–IX/VIII. század) és mindenekelőtt déli területével (részben a Don és Volga köze, az Alsó-Volga-vidék, részben a Fekete-tenger északi partvidéke) kell megismerkednünk (29. kép), másfelől a hatalmas területen elterjedt andronovói kultúrkör Urál-vidéki csoportjával. Ez a két bronzkori kultúra határozta meg ugyanis a sauumomata lelethorizont kialakulását, a sauumomata/szarmata népesség etnogenezisét. A szrubnaja és az andronovói népesség közötti határ (30. kép) nem volt éles, így pontosan meghúzni nem is tudjuk. Igen sok andronovói elem mutatható ki a szrubnaja kultúra hagyatékában, és viszont, a szrubnaja erősen hatott a kontaktzónában az andronovói szomszédokra. A két kultúra határának meghúzásakor további nehézséget jelent az Alsó-Volga- és a Dél-Urál-vidék relatíve gyenge kutatottsága. Mai ismereteink szerint valahol az Urál folyó alsó szakaszától nyugatra találkoztak, majd északabbra az Urál-hegység nyugati lejtőin, nagyjából Urálszk és Baskíria határa között. A két bronzkori népesség közös előzményekre – a kurgán-műveltség korábbi időszakára – vezethető vissza. Közös jellemzőjük a nomád életmód, melyet helyenként a letelepedett népesség földműves falvai színezték.

⁸⁶ A táblázat SCsUKIN 2004. risz. 2. alapján készült.

⁸⁷ Összefoglalását lásd például DVORNYICSENKO–KORENYAKO 1989.

29. kép • A gerendavázás (szrubnaja vagy Timber Grave) kultúra legfontosabb lelőhelyei a preszkíta időszakban (GRAKOV 1977. risz. 74. alapján) az andronovói kultúra területével

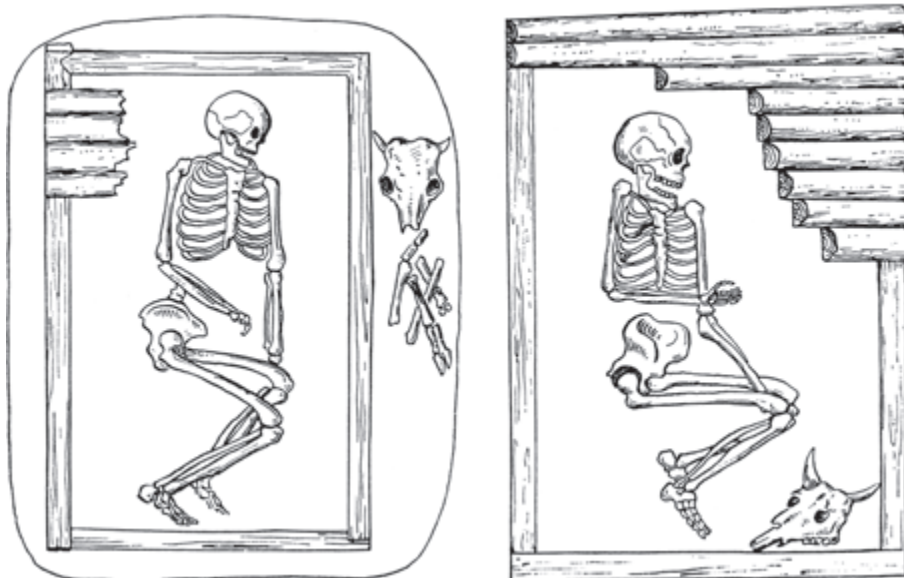

30. kép • A szrubnaja és az andronovói kultúra találkozási és kölcsönhatásának színtere az Urál alsó folyása és az Alsó-Volga-vídedék keresendő (SZMIRNOV 1964. risz. 76. alapján)

A szrubnaja anyagi kultúra a Kr. e. VIII–VII. század táján – azaz a bronzkor és vaskor fordulóján – fokozatosan változni kezdett, elsősorban a Volga és a Dnyeper menti területeken. Az ebből a korból származó temetkezéseket gyakorlatilag már „átmenetieknek”⁸⁸ nevezhetjük a saumuromata sírok felé (31. kép). Ekkoriban kezdett elterjedni andronovói hatásként a Ny–K-i tájolás, mely aztán uralkodóvá vált

⁸⁸ Az átmeneti időszakot egyesek kimmer periódusnak (pl. DVORNYICSENKO–KORENYAKO 1989.), mások késő szrubnaja kornak (pl. MAMONTOV 1980.) nevezik.

31. kép • A szrubnaja kultúrára jellemző, hogy a halottaknak boronakamrárt ácsoltak. Két észak-donyeci példa (GRAKOV 1977. risz. 84. alapján)

a szauromaták körében. Valójában igen kisszámú régészeti lelet áll rendelkezésünkre ennek az időszaknak a tanulmányozásához. Jelen ismereteink szerint „eltűnnek” a települések.⁸⁹ Ugyanakkor a sírokban jól követhető az edényművesség (formák és díszítések) és jó néhány tárgyforma továbbélése a szrubnaja kultúra óta.⁹⁰

Hérodotos, illetve Hekataios VI. századra vonatkozó adatai alapján – mint arra a II.1.2. fejezetben kitértünk – az Alsó-Don bal partja egyértelműen a szauromaták szállásterülete. Az erre az időszakra da-

tált lelethorizont ilyenformán a szauromatákhoz köthető. Az is megállapítható, hogy ez az anyagi kultúra nem korlátozódik az Alsó-Don vidékére, hanem annál jóval szélesebb körben kimutatható. Elsősorban az Alsó-Volga-vidékről van szó, de a dél-uráli⁹¹ leletanyag is nagyon közel álló. Időben pedig visszafelé követhető a VII. századig.

A kutatás ez alapján már igen korán azonosította a szauromaták – szkítákéhoz sok tekintetben hasonló – leletanyagát. Az Alsó-Volga mentén a hozzájuk köthető temetkezések körét elsőként egy volgai német kutató, Paul Rau (**32. kép**)

32. kép • Paul Rau (1897–1930) volgai német régész, folklorista, képzőművész önarcképe (<http://lexikon.wolgadeutsche.net/article/256> alapján, 2017. május 22.)

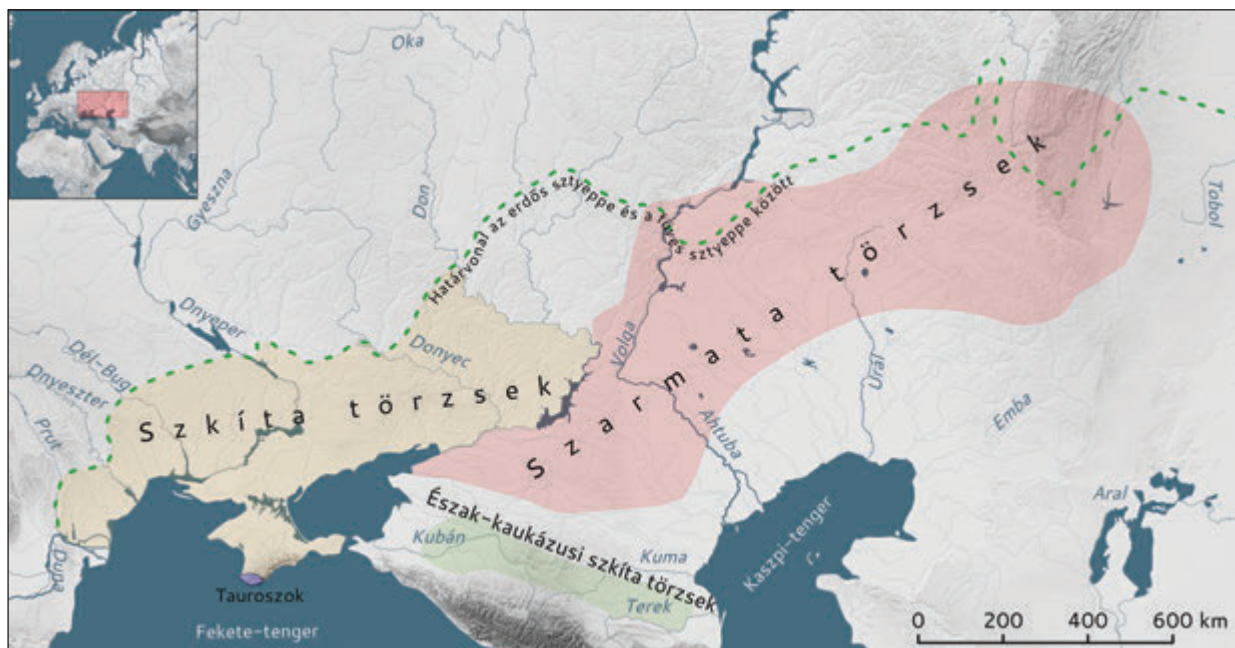
33. kép • Borisz Nyikolajevics Grakov (1899–1970) orosz régész, szkíta-szarmata szakértő

⁸⁹ Hozzátehetjük, hogy erről a vidékről a többi időszakból sem – vagy legalábbis csak alig-alig – ismerünk településeket. A telepek hiányát a nomád életmóddal magyarázták.

⁹⁰ Az ún. „átmeneti időszak”, azaz a VIII–VII. század kutatásához lásd SZMIRNOV 1957. 10–12., SZMIRNOV 1964. 174–188.

⁹¹ Dél-Urál alatt itt és az alábbiakban – ha külön nem hangsúlyozzuk – mindvégig az Urál folyó alsó folyását értjük (Baskíria, Orenburg megye keleti része és Nyugat-Kazahsztán), nem az Urál-hegységről van szó.

határolta körül és határozta meg Hérodotos feljebb idézett adatai alapján sazuromataként.⁹² Borisz Nyikolajevics Grakov (33. kép) ugyanezt a leletkört Blumenfeld kultúra néven kezdetben a szkítákhoz kötötte, majd később ő is a sazuromata elképzelés hívévé vált.⁹³ A Don és Volga közötti sztyeppe és az Alsó-Volga-vidék, valamint a Dél-Urál előterének Kr. e. VII–VI. századi régészeti leletanyagát a jelen kutatás egybehangzóan a sazuromatákhoz köti. A területi azonosság miatt természetesen merült föl az a kérdés, hogy a megelőző időszak lakossága milyen kapcsolatban volt a sazuromatákkal. A sazuromata sírokból számos szrubnaja temetkezési rítuselem figyelhető meg: a tűzkultusz nyomai, nagyméretű sírgödrök fakonstruksiókkal, fa boronakerítések az egyes sírok körül, a kurgán alatt. Az uráli sazuromaták kultúrájában ezzel együtt az alsó-volgaihoz képest több andronovói vonás is megfigyelhető.⁹⁴

34. kép • A szkíta és sazuromata/szarmata leletek elterjedése a Kr. e. VII–III. században (MELJUKOVA–MOSKOVA 1989. karta 1. alapján)

A sazuromata kultúra (34–35. kép) bemutatását azzal kell kezdenünk, hogy – a VIII. század eleje és a VII. század közötti átmeneti időszakhoz hasonlóan – a sazuromata korszakban ugyancsak hiányoznak az állandó települések az egész szállásterületen. Egyedül az Ahtuba folyó mellett gyűjtött sazuromata cserepek utalnak talán ideiglenes szálláshelyre.⁹⁵ Nem véletlen, hogy „amíg a perzsák szkütha és sazuromata földön jártak, nem találtak semmi elpusztítani valót a sivár pusztaságon”,⁹⁶ azaz az itt élők könnyedén meg tudták oldani a terület kiürítésének feladatát.

A temetkezések (36–37. kép) kivétel nélkül kurgánosak,⁹⁷ ezeknek két változata ismert: egyik részüknél a sírt korábbi kurgánba ássák bele (az orosz szakirodalomban впускное погребение), a másik részüknél

⁹² RAU 1929.

⁹³ GRAKOV 1947. – a korábbi irodalommal.

⁹⁴ SZMIRNOV 1957. 10–12.

⁹⁵ SZMIRNOV 1989. 168.

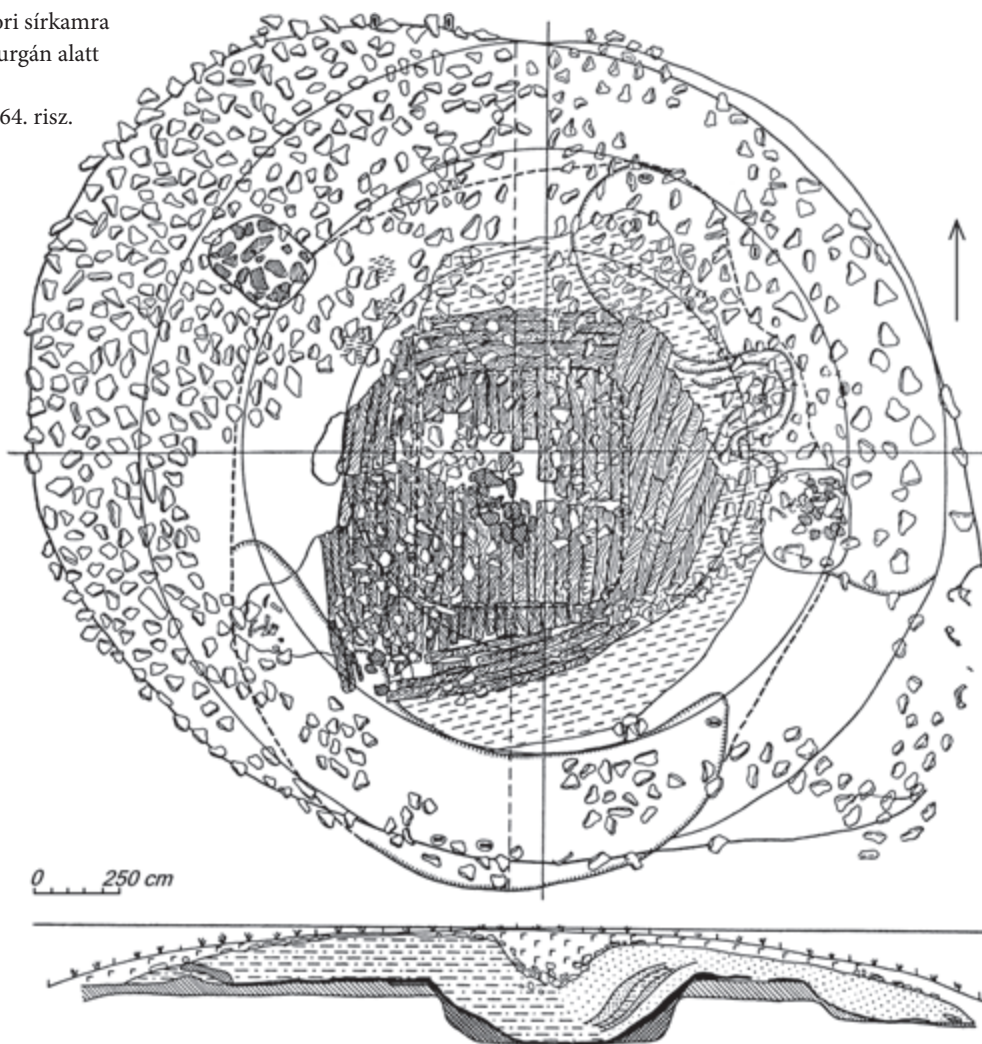
⁹⁶ HÉROD. IV.123.

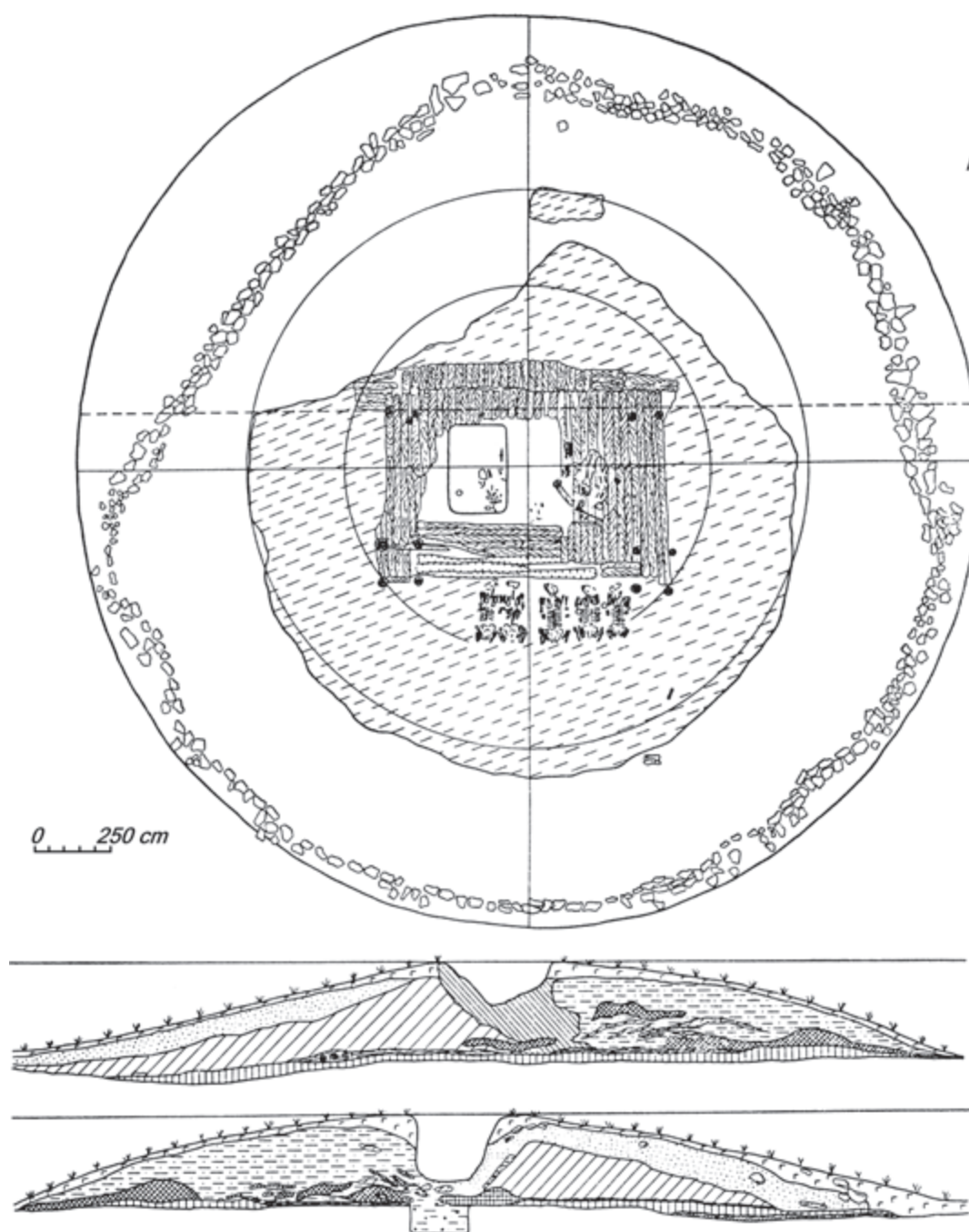
⁹⁷ A rítus és leletanyag általános jellemzését alapvetően SZMIRNOV 1989. 165. Tab. 63–70. alapján adtuk, kiegészítve azt helyenként az újabb kutatási eredményekkel.

35. kép • A legkorábbi sazuromata/szarmata leletek elterjedése (SZMIRNOV 1984. risz. 1. alapján) 1: a Volga–doni csoport leletei, 2: a Szamara–uráli csoport leletei, 3: a kelet-uráli csoport leletei

36. kép • Szauiromata kori sírkamra kőpakolásos kurgán alatt a Dél-Urálban (SZMIRNOV 1964. risz. 31. alapján)

37. kép • Szaumata kőgyűrűs, lovas, kurgános temetkezés a Dél-Urálban (SZMIRNOV 1964. risz. 25. alapján)

a kurgánt maga a szaumata közösség emeli halottainak (основное погребение). A sírgödör rendszerint téglalap alaprajzú, olykor ovális. A téglalap alaprajzúak között több esetben akadnak igen szélesek is. Általában Ny–K-i, olykor K–Ny-i tájolásúak. Többségüket fával fedték, néha sátor alakúra képezték ki a sírkamrát. Kevés esetben fordul elő egy-egy teljes ló eltemetése a halottal, gyakrabban csak a lószerszám (zabla) került a sírba. Gyakori leletek az üstök és a kőoltárok, illetve a füstölők (курильница) (38–39. kép). Ez utóbbiak gyakran gazdag mellékletű (tükör, csontkanál, kagyló ásványi festékek stb.) nők sírjába is bekerültek. A tűzkultuszra az oltárokon megfigyelt égésnyomok és a füstölőedények mellett jó néhány rítuselem utal, így a sír felett meggyújtott tűz maradványai, a gödörbe bedobált faszén és hamu, valamint a halott mellett talált okkerrögök. A szaumata rítusban a ló az egyik fő áldozati állat az Urál-vidéken (a lócsontok

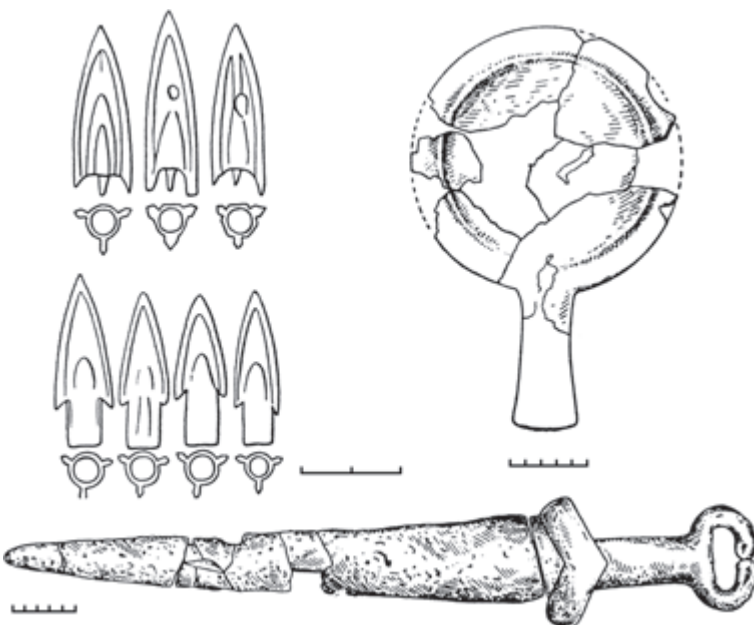
38. kép • Jellegzetes szauromata leletek (SZMIRNOV 1964. risz. 70/a: 5., 74: 3., 7–8., 10., 75: 4., 78: 1–2., 6., 80: 2., 4., 12., 18. alapján)

a sírban vagy a sírhalom földjében a halotti tor maradványai). Gyakoriak a fegyveres temetkezések: elsősorban nyíllal megtömött tegezek, kardok, török szolgálták a harcost a túlvilágon (40. kép). Lándzsát, páncélt vagy sisakot csak ritkán adtak vele. Sajátos módon fegyvereket nem csak férfiak, hanem nők mellé is helyeztek a sírba. A női sírok közel 20%-ában találtak fegyvert: általában nyilat és csak ritkán kardot vagy tört.⁹⁸

⁹⁸ SZMIRNOV 1975A. 155.

39. kép • Kr. e. VI. századi kőoltár
Sztarocserkasszkaja sztanyicából
(L'OR 2001. 81., Nr. 5. alapján)

40. kép • Jellegzetes sazuromata leletek
(SZMIRNOV 1964. risz. 15: 2., 4–5.
alapján)

Ez a körülmény, valamint a szakrális tárgyak női sírban való koncentrációja, továbbá az antik auktoroknál unos-untalan visszatérő amazon-toposz készítette arra a kutatást, hogy a nők vezető szerepét feltételezze a sazuromata társadalomban. Az általánosan elterjedt és soha meggyőzően nem cáfolt, ámde annál valószínűtlenebb képet B.Ny. Grakov matriarchátusról szóló munkája alapozta meg.⁹⁹ Itt előre kell vetítenünk, hogy a sazuromata kor után ezek a „matriachátusra” utaló jelenségek visszaszorultak, de később, a közép szarmata korban, az ezredforduló tájékán újra visszatértek.

A sazuromata néven összefoglalt leletanyag egyértelműen arra utal, hogy a szkítával párhuzamosan, ugyanabból az alaplakosságból formálódott néppé a sazuromata (vö. a II.1. fejezetben írottakkal!). Vagyis a két kultúra egy töről fakadt: nevezetesen a sztyeppei kurgán-műveltségek egyenes ági leszármazottai. Ez a rokonság annyira közeli, hogy – amennyiben nem tudnánk Hérodotos adatáról, amely megkülönbözteti a szkítákat és sazuromataikat – hagyatékukat akár egyetlen nép régészeti anyagaként határozhatnánk meg.

A sazuromata időszak régészeti anyagának bemutatása során szót kell ejtenünk a fejedelmi temetkezésekről. A dél-uráli Orenburg közelében fekvő, aranyzarvas szobrairól (41. kép) híressé vált Filippovka falu mellett feltárt két dúsgazdag kurgánsír kétségkívül a korszak (helyesebben már a sazuromata és a kora

⁹⁹ GRAKOV 1947. A kérdés részletes újabb összefoglalása BOGACSENKO–MAKSZIMENKO 2011. (Köszönjük Fodor Istvánnak, hogy felhívta figyelmünket erre a munkára! Ugyanerről a témáról magyarul lásd FODOR 1998.)

41. kép • Fél méter magas, aranyfóliával burkolt fa szarvas szobor Filippovkáról (ZOLOTIJE 2001. 68. Kat. 2. alapján)

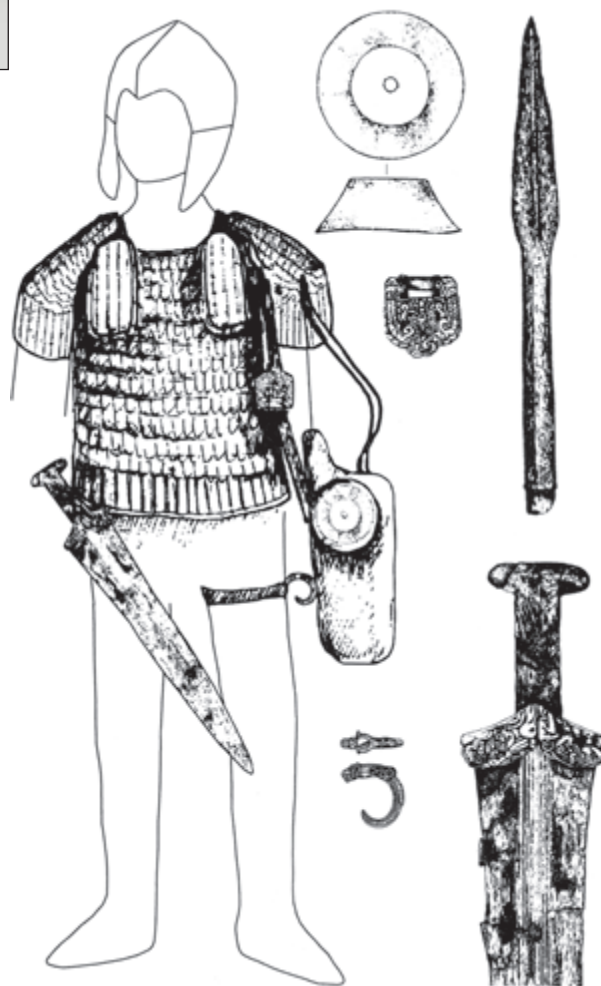
42. kép • Ízelítő a filippovkai leletekből: arany karperec, facsésze aranyverettel, szarvast ábrázoló áttört aranyveret facsésze pere-
méről, tör, arany nyakpereg (ZOLOTIJE 2001. 71., 85. Kat. 7., 31., illetve SZOKROVISCZA 2008. 84., 86., 88. Kat. 7–8., 14.
alapján)

43. kép • Lovas harcos csontszobrocskája
a filippovkai 3. kurgán 1. sírjából
(ZOLOTIJE 2001. 147., Kat. 123. alapján)

szarmata/prohorovkai kultúra közötti átmeneti periódus) eddig felfedezett legelőkelőbb temetkezéseit rejtette. A „királykurgán” (4.) főtemetkezését ugyan kirabolták, de a földhalomba beleásott sírokkal ezt elmulasztották megtenni. Leonyid Teodorovics Jablonszkijnek szerencsésen sikerült ezeket a sírokat feltárnia. A korszakra jellemző, állatstílussal díszített aranyékszerek, ruhadíszek és fegyverek (rekonstruálható hosszú lándzsa, tegez, lemezpáncél) mellett unikális tárgy is előkerült: egy kosfejekkel díszített kettős ezüstedény (42–45. kép). Ugyanebben a kurgánban egy Akhaimenida ezüstkorsóra bukkantak (46. kép).¹⁰⁰

44. kép • A filippovkai harcos fegyverzetének rekonstrukciója (JABLONSKIJ–RUKAVISNYIKOVA 2007. risz. 9. alapján)

¹⁰⁰ JABLONSKIJ 2007. A sauromata elit sírjairól 10 évvel ezelőtt a Németországban több helyen, majd Magyarországon megrendezett szkíta kiállítás katalógusában jó összefoglalót adott K.B. Firssov. A kiemelt leletanyag (Bisz-Oba, Ilek) alapján ízelítőt kaphattunk a sztyeppének e frekventált részén – a kelet és nyugat közötti átjáró kapujában – lakó nép kiterjedt kapcsolatrendszeréről (föníciai üveg, indiai tükör, perzsa nyakperec, észak-pontusi zabla stb.). FIRSOV 2007., FIRSOV 2009.

45. kép • A filippovkai 4. kurgán 5. sírjának áldozati együttese kosfejes kettős ezüstcsészével (SZOKROVISCZA 2008. 53., risz. 24. alapján)

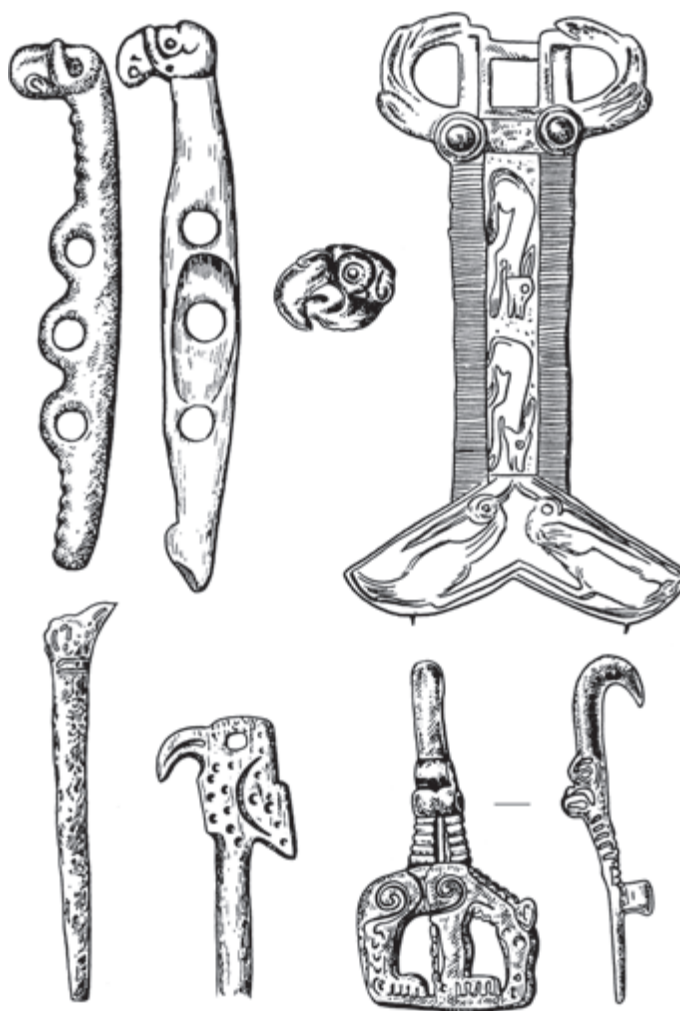
3. AZ ÚN. SZAUROMATA/SZARMATA ÁLLATSTÍLUS

Az általunk tárgyalt leletanyag legjellegzetesebb vonása a szkítákéhoz sok mindenben hasonló ún. szauromata állatstílus, amely a szkíta-szibériai állatstílus egy sajátos variánsa. Készítői és alkalmazói számára nyilvánvalóan nem csupán díszítésül szolgált. Ezeknek az ábrázolásoknak meghatározott hitvilágbeli háttérrel kellett rendelkezniük, amelyet a közösség tagjai nyilvánvalóan jól értettek. Előfordulásuk alapvetően az előkelő harcosok és a gazdag papnők sírjára korlátozódik.

Az állatstílus bronzkori előzmények nélkül formálódott ki és virágzott az általunk vizsgált területen. Eredetével kapcsolatban éles vita folyik mind a mai napig. Anélkül, hogy elmélyednénk ebben a roppant sokrétű és vitatott kérdésben, amelynek könyvtárnyi irodalma van, megelégszünk az eddigi vélemények rövid összegzésével. Az összefoglaló néven szkíta-szibériai állatstílusnak nevezett jelenség hatalmas területet

46. kép • Akhaimenida ezüstkorsó a filippovkai 4. kurgán 4. sírjából. Egyik füle a sírba tétel előtt törött le (SZOKROVISCZA 2008. 90., Kat. 15.). Hasonló tárgyakat visz ajándékba a persepolisi reliefen a lüd követ – vö. BALAHVANCEV–JABLONSKIJ 2008. (a persepolisi domborművek a szerzők felvételei)

47. kép • A saumuomata állatstílus jellegzetes alkotásai
(SZMIRNOV 1964. risz. 50: 1., 77: 1–3.,
17–18., 23. alapján)

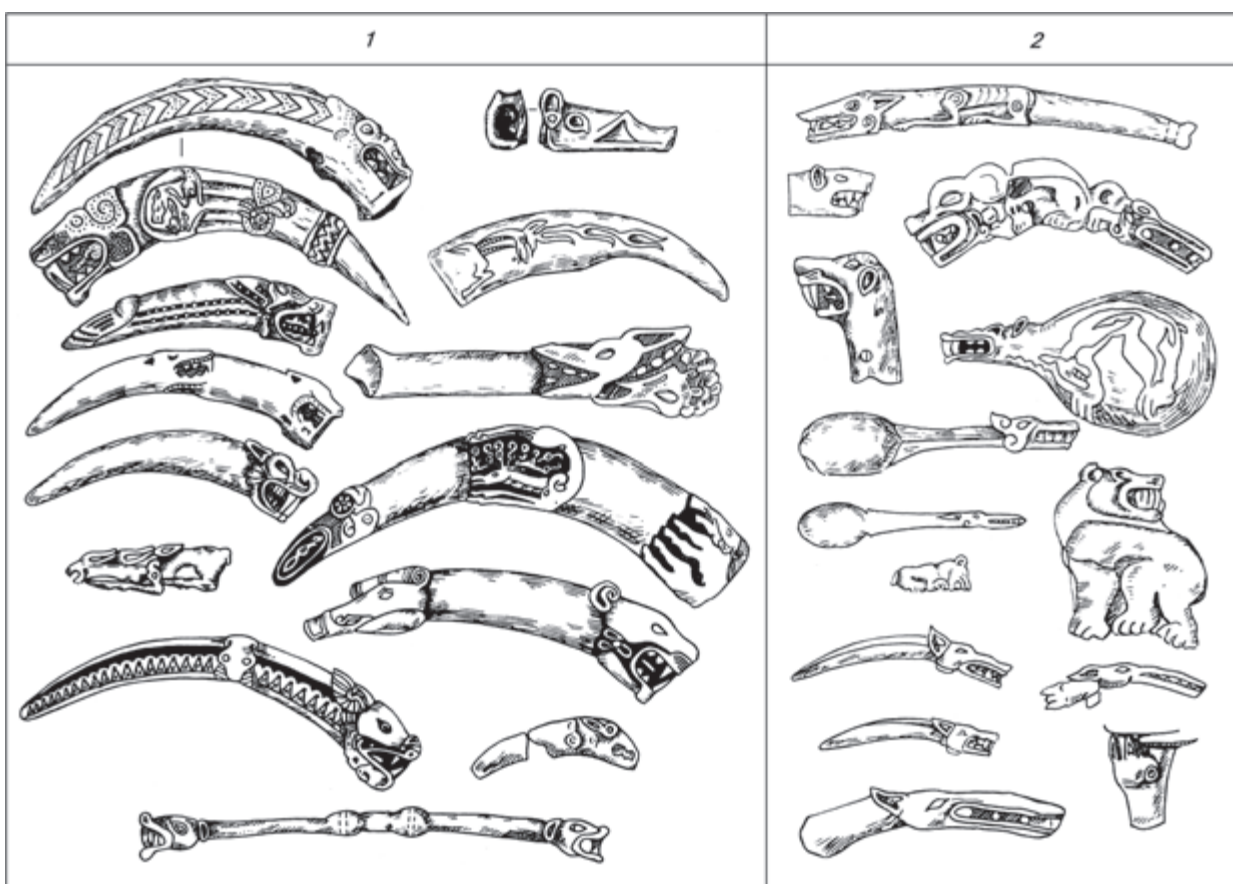

érint Kína északnyugati határától a Kárpát-medencéig. (Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy az állatstílus széleskörű elterjedése ebben az időszakban jól bizonyítja, hogy ez az óriási eurázsiai térség rokon népek uralma alatt állt.) Kialakulása a Kr. e. IX. vagy VIII. századra tehető, és számos idegen hatás mutatható ki benne (emiatt származtatták Ioniából, Elő-Ázsiából, Iránból, kapcsolatba hozták az ún. ordoszi – északnyugat-kínai – bronzokkal). Fő jellemzői a „repülő” szarvasok, a gyűrűszerűen összetekeredett ragadozó, a széttárt szárnyú madarak.¹⁰¹

Fejlődése során az állatstílusnak több helyi változata jött létre, egyik ága a saumuomata művészet, amelynek jelenléte a Kr. e. VI. századtól kezdve mutatható ki (38–39., 41–42., 45. és 47. kép). Az állatábrázolások megjelennek az arany ruhadíszeken, a tegezfűggesztőkön, a lószerszám szíjzátát díszítő lemezekon és a zablákon, a fegyvereken, a kőoltárokon, a fa- és agyagedényeken és más használati tárgyakon. A saumuomata mesterek ragadozó emlősöket (farkas, párduc, medve), ragadozó madarakat (sasok, griffek), patásokat (ló, juh, teve, szarvas, jávorszarvas, kőszáli kecske, vaddisznó) egyaránt ábrázoltak. A különböző állatok egy-egy jellegzetes vonását gyakran elegyítik, és azok így fantasztikus élőlényekként elevenednek meg. Az egész szkíta-szibériai állatstílusra jellemző fogás az ábrázolt állat egyes testrészein (pl. a combon) keletkező üres tér kitöltésére való törekvés. Ezekon a helyeken egy-egy újabb állat (pl. madárfej) rajzolata vehető ki, amely egyúttal az egyes részek – pl. végtagok – hangsúlyozását is szolgálja. Előfordul a ragadozó és növényevő elemek keveredése egy képzeletbeli lényben. Ez saumuomata jellegzetesség, amellyel a szkíta művészetben nem találkozunk. Az is sajátos vonás, hogy – ellentétben a szibériai és a későbbi szarmata művekkel, amelyeket a feszültség és expresszivitás jellemez – az állatküzdelmi jelenetek statikusak. K.F. Szmirnov szerint a saumuomata állatstílus külső hatásra alakult ki, magába foglal nyugati (Fekete-tenger partvidéki) és keleti (szibériai) elemeket egyaránt. Több helyi változata különböztethető meg.¹⁰² Alapvetően az Alsó-Volga-vidék és a Dél-Ural több jegyében is eltérő állatábrázolásairól van szó (48. kép). A két terület mesterei

¹⁰¹ PEREVODCSIKOVA 1994. 58–73. – további irodalommal.

¹⁰² SZMIRNOV 1964. 216–246., CSEZSINA 1983.

48. kép • A sauromata állatstílus regionális csoportjai 1: Alsó-Volga-vidék; 2: Dél-Urál-vidék (CSEZSINA 1983. tabl. 1. alapján)

más-más állatokat részesítettek előnyben, a stílusuk is sokban különböző. Míg a Volgánál a csontfaragást kedvelték jobban, az Urátnál a bronztárgyakon jelentek meg gyakrabban a zoomorf ábrázolások. Kapcsolatait tekintve is eltér a két stílusváltozat. Az alsó-Volga-vidéki inkább a szkítiai és észak-kaukázusi művészet termékeivel rokonítható, az uráli készítmények pedig a szibériai, közép-ázsiai és Káma-vidéki régiségekkel mutatnak rokonságot.¹⁰³ Egészen sajátos, hogy a sauromata állatstílus egy képviselője a Kárpát-medencébe is eljutott: ez a Lajosmizse, M5. autópálya, 26. lelőhelyen, szkíta kori hulladékgödörből előkerült, ragadozó állatot (farkast?) ábrázoló csontfaragás (49. kép).¹⁰⁴

49. kép • A sauromata állatstílus képviselője a Kárpát-medencében: farkast ábrázoló csontfaragvány Lajosmizséről (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011. Fig. 6. alapján)

¹⁰³ CSEZSINA 1983.

¹⁰⁴ KEMENCZEI 2009. 64., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011. 80–81.

4. SZARMATÁK-E A SZAUROMATÁK?

A szauromata régészeti leletanyag elterjedési területe a Don–Volga köze, az Alsó-Volga-vidék és a Dél-Urál. A szállásterület DNy-i (Don-delta) és ÉK-i (az Urál folyó felső folyása) sarka közötti távolság 1600 km, szélessége 320 km körüli, kerülete mintegy 3700 km (34–35. kép) (összehasonlításként: Franciaországé kb. 3100 km). A keleti és nyugati szállásterület régészeti anyagában – hangsúlyozva az azonosságokat – két csoportot különíthetünk el, ahogyan azt már az állatábrázolásoknál is láttuk: az egyik a volga-doni, a másik a szamara–uráli.

A legfőbb különbségek az alábbiak. A szamara–uráli csoport területén feltűnnek a katakombák és a padmalyos temetkezések. A Kr. e. VI–V. századtól előfordulnak a D–É-i tájolású sírok. A sír megszokott lefedésén túl itt bonyolultabb faszerkezeteket is sikerült föltárni. A kőnek fontosabb szerep jutott, mint a nyugatabbi vidékeken. Csak a keleti részen fordult elő hamvasztás.¹⁰⁵

A két szauromata csoport temetkezési rítusának jellemzőbb vonásai:

Rítuselem	Volga–doni csoport	Szamara–uráli csoport
kurgános temetkezés	elterjedt	elterjedt
kurgánba másodlagosan beásott	elterjedt	elterjedt
padmaly	nincs	ritka
katakomba	nincs	ritka
téglaalap alakú sírgödör	elterjedt	elterjedt
széles sírgödör	elterjedt	elterjedt
Ny–K-i tájolás	uralkodó	uralkodó
K–Ny-i tájolás	ritkább	ritkább
D–É-i tájolás	nincs	VI–V. századtól
gerendafedés	elterjedt	elterjedt
bonyolultabb fakonstrukció	nincs	elterjedt
kőpakolás	nincs	előfordul
tűzkultusz nyoma	elterjedt	elterjedt
helyben hamvasztás	nincs	előfordul
páros, illetve többes sír	ritka	ritka

A volga–doni és a szamara–uráli csoporton belüli eltérések értékelésében a kutatás megosztott. K.F. Szmirnov úgy vélekedett, hogy a szamara–uráli csoport erőteljesebb andronovói hatás mellett jött létre. Az eltérő vonások részben ennek, részben a terület keleti – Horezmmel és az Akhaimenida Perzsiával kiépített – kapcsolatainak köszönhetően alakultak ki. Ugyanakkor a Volga melléki szauromaták nagyon sok, rítusban és anyagi kultúrában egyaránt megfigyelhető sajátosságot örököltek a szrubnaja kultúrától, ami főként az „átmeneti” korszak (Kr. e. VIII–VII. század) temetkezéseire jellemző.¹⁰⁶ Szmirnov szerint a két csoporton belül sokkal több a megfigyelhető azonosság (főként a temetkezési rítuson belül),¹⁰⁷ mint az eltérés, és – ennek megfelelően – hangsúlyozta hordozóik azonosságát.¹⁰⁸

¹⁰⁵ SZMIRNOV 1989. 165.

¹⁰⁶ SZMIRNOV 1957. 10–12.

¹⁰⁷ A kérdés eldöntésénél mindenképpen a temetkezési rítust kell figyelembe vennünk, hisz ennek vizsgálatával van a leginkább esélyünk egy-egy népesség elkülönítésére.

¹⁰⁸ SZMIRNOV 1984. 10–11., SZMIRNOV 1989. 165.

Ezzel ellentétben az oroszországi és ukrainai kutatók zöme – főként az utóbbi évtizedekben – mindinkább hangsúlyozza a volga–doni és a szamara–uráli csoport különállását, eltérő eredetét. Egyesek szerint az új leletanyag csak a Kr. e. VI. század második felében – a VI–V. század fordulóján jelent meg a Dél–Urálban, és hordozója egy újonnan megjelenő, keletről érkezett lovas nomád népesség volt, amelynek ezen a területen nincsenek bronzkori kapcsolatai.¹⁰⁹ Ezt az elképzelést elsőként M.I. Rosztovcev vázolta fel, aki úgy vélte, hogy a sauramaták etnogenezise az Azovi-tengernél zajlott le oly módon, hogy a szkíták összekeveredtek az ottani (meót) alaplakossággal, amely átvette a szkíta nyelvet és kultúrát, de a származékát nem lehet velük azonosítani, minthogy ők egy Közép-Ázsiából érkező lovas nomád nép.¹¹⁰ Érthetőbben megfogalmazva ezt az álláspontot: a sauramaták és a származék két különböző nép, amelynek egymáshoz – a szomszédságon kívül – semmi köze. Ennek megfelelően kétféle anyagi kultúrával rendelkeztek, mely jól körülhatárolható. Ebben a modellben a sauramaták kizárólag a Don és Volga közén, illetve az Alsó-Volga-vidéken laktak. A származák pedig Közép-Ázsiából bevándorló, teljesen más, ugyancsak nomád népesség volt, amely keletről érte el a Dél–Urált.

A kérdés már csak azért is fontos, mert ennek megfelelően kell a sauromata és származata etnogenezisérről beszélnünk vagy szétválasztanunk a kettőt, és esetleg két különböző területről származtatnunk őket.

Ha visszakanyarodunk a régészeti leletekhez, a problémát kétféle kell választanunk. Egyfelől különálló-e a volga–doni és a szamara–uráli csoport? Pontosabban két kultúráról vagy egy kultúra két helyi csoportjáról kell-e beszélnünk? Másfelől, hogy – amennyiben különálló kultúrák – két alapvetően különböző eredetű vagy közeli rokon népről van-e szó?

Nélkülözve a komoly összehasonlító tanulmányokat, igazából még az első kérdésre sem ismerjük a választ. Jobb híján a kutatás a teljes lelethorizontot továbbra is sauromata emléktárgy néven ismeri.

Nem egyértelmű tehát, hogy a két nagy csoport egy kultúra része-e vagy sem. Ennek ellenére a második felvetéssel kapcsolatban is rengeteg hipotézis látott napvilágot. Sokan úgy vélekednek, hogy egy ilyen nagy kiterjedésű terület aligha lehetett egyetlen törzs birtokában. A kérdés kapcsán sokat idézett Hérodotosi hely egyébként csak az Azovi-tengertől 15 napnyi járásra fekvő területről szól mint sauromata földről. („*Aki a Tanaisz folyón átkel, már nem szkütha földön jár. Az első rész azoknak a saurometáknak a pusztai vidéke, akik a Maiétisz-tó öbléből tizenöt napi járásnyira laknak észak felé...*”)¹¹¹ Tehát semmi esetre sem utalhat a Volgától keletre elterülő régióra, nem beszélve a Dél–Urál-vidékről.¹¹² Felmerült, hogy a dél–uráli leletanyagot az isszedonok, a protoaorszok, a roxolánok vagy a dahák, illetve daha-masszageták hagyatéka-ként kell értékelnünk (35. kép).¹¹³

A legélesebb hangú vita M.I. Rosztovcev feljebb már dióhéjban ismertetett elképzelése körül alakult ki.¹¹⁴ Szerinte a görög szerzők által a sauramatákkal kapcsolatban minden esetben hangsúlyozott matriarchális vonások olyan mértékben más társadalmi rendre utalnak, mint a származák szkítákéval rokon struktúrája, hogy a két nép – ti. a sauramaták és a származák – semmiképp nem lehetett azonos. Sőt

¹⁰⁹ ZSELEZCSIKOV–PSENYICSNYUK 1994. 6.

¹¹⁰ ROSZTOVCEV 1918. 33–35., ROSTOVZJEFF 1922. 113–114.

¹¹¹ HÉROD. IV.21.

¹¹² Erre több kutató felhívta a figyelmet, lásd pl. OCSIR–GORJAJEVA 1993., JABLONSKIJ 2007. 6. 7. lj., utóbbi a problémával kapcsolatos vélemények összefoglalásával.

¹¹³ K.F. SZMIRNOV 1964-es nagy összefoglalójában még nyitva hagyta a kérdést, hogy kiket kell látnunk a dél–uráli leletek hordozóiban. Mintegy 10 évvel később arra az álláspontra helyezkedett, hogy az Urál bal partján a daha-masszageták, a jobb parton pedig az isszedonok laktak (SZMIRNOV 1975. 153.). A dahákkal kapcsolatban talán nem érdetelen megjegyeznünk, hogy a Parthus Birodalmat alapító Arsakida testvérpárost egyesek közülük származtatták (STRABÓN 11.IX.3., TOLSZTOV 1950. 128–129.).

¹¹⁴ A sauromata–származata azonosítás problémakörét a hazai szakirodalomban igen nagy vonalakban Harmatta János vázolta fel, aki ennek kapcsán úgy vélekedett, hogy a sauramatákéhoz képest a származák eredetét „jóval keletebbre kell keresnünk”. Komo-lyabb érveket azonban nem sorakoztatott fel elképzelése alátámasztására (HARMATTA 1949. 30–31., HARMATTA 1970. 8–9.).

„the Sauromatians were probably conquered by the Sarmatians.”¹¹⁵ Az azonosság ellen felhozta érvként a szarmaták és sauromaták gyökeresen különböző jellemzését az antik auktoroknál (Hérodotos és Hippokratés). A későbbi szerzők – Rosztovcev szerint – egyszerűen visszanyúltak a sauromatákról megőrződött hagyományokhoz és azt csupán „belecsempészték” a szarmatákról feljegyzett adataik közé.

K.F. Szmirnov nagy hatású monográfiájában vitára kelt M.I. Rosztovcevvvel és hangsúlyozta a sauromata–szarmata azonosságot (miközben az uráli és volgai csoport különállásának gondolatát nem vetette el). A keleti szarmata kutatás két nagy alakjának eltérő nézete tanulmányok egész sorozatát hívta életre.

Anatolij Sztjepanovics Szkripkin elfogadta Rosztovcevnak azt az elképzelését, hogy a sauromaták és a szarmaták két különböző nép, és igyekezett régészeti adatokkal is alátámasztani ezt a hipotézist.¹¹⁶ Tehát a sauromataként meghatározott leletanyag két nagy csoportjának eltérései, valamint a fenti érvek alapján az Alsó-Volga-vidéken még sauromaták laktak, ugyanakkor a dél-Urál-melléki leletek a szarmatákhoz köthetők és a prohorovkai kultúra (= kora szarmata kor) névvel jelölhetők. Innen – Szkripkin szerint – hadjáratok révén jutott el a prohorovkai leletanyag az Alsó-Volga-vidékre, majd tovább a Fekete-tenger északi partvidékére. (De ez már egy későbbi fejezet témája.) Tény, hogy az uráli területen a kora szarmata kori ún. prohorovkai kultúra korábban – talán már a Kr. e. IV. században – alakult ki, mint a Volga mellett. Az európai sztyeppe nagy részét uralmuk alá hajtó szarmaták nyugati vándorlása a Dél-Uráltól indult el. Innen ez a bevándorlás a Volga-vidékre tömeges volt.¹¹⁷ A kérdés csupán annyi, hogy ez egyúttal azt is jelenti-e, hogy két eltérő eredetű népességgel kell számolnunk, vagy ugyanannak a törzsszövetségnek a keleti ága erősödött meg.

A források ellentmondásos volta nehezíti a szarmata és sauromata azonosítás kérdésének megválaszolását. Rosztovcev részben magával is ellentmondásba keveredve úgy vélte, hogy a sauromata névnek talán csak egy változata a szarmata és a szirmata. Az auktorok általában a korábbi nevet akkor emlegetik, ha korábbi irodalomból veszik az adatokat, a későbbit pedig már az új hódítókról (Kr. e. III. sz.) szólva. Példának azt hozta fel, hogy Plinius, amikor római kori vagy késő hellenisztikus mondát idéz, ott Sarmatae-ról beszél, a hellenizmus előtti korra visszamenő történetnél pedig Sauromatae-ról ír. Ugyanez figyelhető meg Pomponius Melánál, akinél egyébként a sauromata és a szarmata névhasználat következetlen.¹¹⁸ A Rosztovcev-féle teória mellett érvelők hivatkoztak arra is, hogy Ovidius élesen megkülönböztette a két nevet.

Ez a kérdés azonban korántsem ilyen egyszerű. Ovidius minden alkalommal Sauromatae néven említi az al-Duna-vidéki népcsoportot, ugyanakkor jelzőként minden esetben sarmaticus-t vagy sarmatis-t ír.¹¹⁹ Valójában Ovidius alighanem a pontusi görögöktől tanulta el a régi – azaz sauromata – nevet, amit onnan tudhatunk, hogy a Tristes I. könyvében még Sarmatis-t ír, a ragozásnál pedig a helyénvalóbb Sauromatae helyett a görögös (archaizáló) Sauromates formát használta.¹²⁰ Ennek megfelelően többek szerint a sauromata és szarmata névhasználat Ovidiusnál szinonima – a latin, illetve a görög formát egyaránt használta.

¹¹⁵ Azaz a meótokból szkíta hatásra sauromatákká alakuló népet valószínűleg legyőzték a keletről érkező nomád szarmaták (Rosztovtzeff 1922. 113–114.).

¹¹⁶ SZKRIPKIN 1988., különösen a 28. oldalon, a korábbi irodalom ismertetésével. Sokan – köztük Marina Glebovna Moszkova, Maja Pavlovna Abramova, Irina Petrovna Zaszeckaja és mások – a Szmirnov-féle autochton nézetet (SZMIRNOV 1989. 170–171.) osztják/osztották, az újabb generáció inkább visszakanyarodott Rosztovcev migracionista elképzeléséhez. Így az utóbbi időben a posztiszovjet kutatás mindinkább ennek hívévé szegődött. Az utóbbi álláspontot elsősorban A.Sz. Szkripkin fejtette ki részletesen.

¹¹⁷ SZKRIPKIN 1988. 28–29., MOSKOVA 1994. 19.

¹¹⁸ POMP. MEL. I.2. és I.19. (Sauromatae), III.4. (Sarmatia), II.1. (Sauromatae), I.3., III.6. (Sarmatae). Lásd még ROSZTOVCEV 1925. 111. és 3. l.j.

¹¹⁹ PODOSZINOV 1976. 29–30. Hogy még bonyolultabb legyen a kép, szerinte például a Kr. e. II. században a Fekete-tengernél kialakuló új törzsközösség kapta a korábbi helyett a szarmata nevet.

¹²⁰ Sajátos módon ezt a tényt ugyanaz a szerző – PODOSZINOV 1976. 30–31. – írja le, aki a két nép különállására voksolt, és épp Ovidiust hozta fel példaként.

Célközönsége (a római olvasók) ez alapján mindkét formát ismerhették. Erre utal, hogy hasonló névhasználatot figyelhetünk meg Statiusnál, Martialisnál, Juvenalisnál a költők közül és Strabónnál és Pliniusnál a történetírók közül.¹²¹ A kettős névhasználatot azzal magyarázhatjuk, hogy a görögök a sauiromata, a rómaiak a szarmata nevet alkalmazták előszeretettel. Visszatérve Pliniusra, ő azonos népnek tartja őket.¹²²

A forrásokat hosszan lehetne sorolni, azonban ez további eredményhez nem vezet. Nyilvánvaló, hogy teljes következtetés nem figyelhető meg a két népnév használatában. Az esetek egy részében talán valóban a görög, illetve latin alak preferenciája döntötte el a kérdést, máskor a felhasznált források. Összességében folyamatosan komoly kavarodást okozott a két hasonló név, ez azonban nem lehet érv sem a szarmata–sauiromata azonosság, sem a két nép különbözősége mellett.

A régészeti adatok mellett fontos lenne az antropológiai anyag összevetése a kérdés tisztázása szempontjából. A IX–VII. századból csak korlátozott számú leletegyüttes áll rendelkezésünkre, így ezek meghatározása még gyerekcipőben jár. A jelenlegi – igen kis szériákon végzett kutatáson alapuló – vélemények szerint a dél-uráli és az alsó-volgai temetkezések embertani anyaga eltérő, amennyiben a Volga–Don közi-ekben több a mongolid elem. Annyi azonban még a vizsgálatok kezdeti stádiumában is megállapítható volt, hogy a IX–VII. századi, ún. „kimmer típus” megmarad a szarmata leletanyag elterjedésének időszakáig, és ez kerül el később egészen a Dunáig.¹²³ Ezek az emberek alapvetően europidok, brachykranok (= rövid fejűek), agykoponyájuk alacsony, jellemző az arc gyenge horizontális profilációja, az orr élesen kiugró.¹²⁴

A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy sem a forrásokra, sem a régészeti anyag különállására vonatkozó adatok, sem a kissé kétes antropológiai értékelés nem meggyőzőek. A nyelvészeti érvek pedig egyenesen a különállás ellen szólnak. A két név összezsengésére nincs magyarázat.¹²⁵ Főként ha figyelembe vesszük, hogy a szarmata név esetében – jelentsen bármit is (lásd az előző fejezetet!) – önelnevezésről van szó. Erről nemcsak iráni eredete tanúskodik, hanem az a tény is, hogy több bosporusi királyt Sauromátésnak hívtak (I. Sauromátés: 93–123, II. Sauromátés: 173/174–210/211). Amennyiben a sauiromata nevet csupán a görög–római világ használta volna a szarmatákra – ahogyan például gyakran nevezték szkítának a sztyeppe nomádjait (sőt a germánokat is) kezdve a szarmatáktól egészen Árpád honfoglaló népéig¹²⁶ –, és ők magukat más névvel illették volna, akkor aligha fordulhatna elő, hogy egy király (még ha az csupán betelepülő a görög gyarmatvárosban) a saját maga számára idegen nevet vett volna fel.

Röviden összefoglalva a kérdést, szükségessé vált a volgai és uráli csoport mértéktartó összehasonlító elemzése a továbblépéshez. A magunk részéről – mint arra az előző fejezetben is rámutattunk – valószínűnek tartjuk a jelen helyzetben, hogy vagy azonos, vagy közeli rokon népek hagyatéka lehet annak ellenére, hogy hatalmas területről van szó. A sauiromatákról és szarmatákról pedig semmi esetre sem tudjuk elképzelni, hogy az egyik az Azovnál, a másik Közép-Ázsiában formálódott volna néppé, és ne lett volna köztük igen közeli rokonság. Elképzelésünk szerint minden bizonnyal ugyanannak a népnek két névvariációjáról van szó.

¹²¹ KUKLINA 1999.

¹²² „...a szarmaták, akiket a görögök sauiromatának neveznek...” (PLIN. NH IV.25.) – vö. HARMATTA 1941. 11.

¹²³ BALABANOVA 1998. 4.

¹²⁴ BALABANOVA 1998. 4., JABLONSKIJ 2010. 83–102.

¹²⁵ Ha a görögök az új bevándorló nomád népet egy korábbi ismert népnévvel neveztek volna meg, akkor aligha a sauiromatákét választották volna, akikről csak felületesen tudtak, hanem nyilvánvalóan a számukra jól ismert szkítáknak hívták volna őket.

¹²⁶ PLIN. NH IV.25., ANONYMUS 1. Szcítia.